
МЕТОДИКА НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ

УДК 37.013.46

DOI 10.31654/2663-4902-2019-PP-2-52-58

Бессараб Н. А.

аспірантка Інституту проблем виховання НАПН України,
науковий співробітник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної
роботи ДНУ "Інститут модернізації змісту освіти"
nataliya.bessarab@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті проаналізовано особливості виховання учнів молодшого шкільного віку у контексті виховання міжкультурної толерантності, набуття досвіду вирішення складних соціально-етичних завдань, пов'язаних з проблемою уміння вести діалог з однолітками. Визначені головні напрями регуляції моральної поведінки молодших школярів, наявність позитивного емоційного ставлення дитини до відповідних зразків діяльності та рівень розвитку моральної самосвідомості. Зроблено висновок, що важливим чинником, який впливає на розвиток толерантності молодших учнів, є їх включення в освітнє середовище, як особливо соціального простору, для якого характерним є соціальна й культурна структурованість, наявність ключових осіб (педагогів, вихователів), значне зростання інформаційних потоків пізнавального й загальнокультурного характеру.

За результатами вивчення наукових праць українських і зарубіжних учених та їх теоретичного аналізу зроблено припущення, що молодший шкільний вік, зумовлений віковими і психологічними особливостями у процесі загального розвитку дитини, є сприятливим періодом у розвитку міжкультурно толерантної особистості. Знання про міжкультурну толерантність, набуті учнями молодшого шкільного віку, допомагають переконувати їх у доцільності прийняття рішень і толерантних учинків щодо іншої особистості, а також усвідомлено управляти власними емоціями. Внаслідок цього толерантна свідомість у дитини має формуватись у процесі оволодіння суб'єктами здібності пристосовуватися до соціального середовища та розуміння його, а успішна соціалізація започатковує розвиток навичок міжкультурної толерантності. Для виховання молодого покоління, яке б мало загальнолюдське мислення, необхідно розглянути культури не одного, а багатьох народів для зіставлення та усвідомлення їхніх цінностей і норм.

Ключові слова: міжкультурна толерантність, освітнє середовище, міжкультурне спілкування, розвиток моральної самосвідомості, міжособистісні взаємини.

Постановка проблеми. У сучасному світі відбуваються бурхливі зміни, що пов'язані з прискоренням темпів розвитку суспільства, переходом його до постіндустріального, інформаційного простору, значного розширення міжкультурної взаємодії. З огляду на всі ці фактори заклади загальної середньої освіти мають готувати учнів до життя в умовах міжкультурного розмаїття, співіснування національних та загальнолюдських цінностей як частини світової духовної культури. Розглядаючи феномен поняття "міжкультурна толерантність", слід зазначити, що вона не є самоціллю, але є механізмом для досягнення гуманного співіснування дитини в суспільстві. Оскільки люди можуть спільно жити та працювати, не належачи до однієї нації чи віри, не поділяючи одних і тих самих моральних чи політичних поглядів слід враховувати його важливість. За таких обставин, незважаючи на протилежні інтереси, вирішуються непорозуміння та розвиваються демократичні відносини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема формування міжкультурної толерантності досліджувалась багатьма вченими за означеними напрямками: міжкультурна толерантність і процес її формування (О. Асмолов, Т. Білоус, К. Роджерс, Д. Леонтьєв, А. Садохіна та ін.); формування міжкультурної толерантності у майбутніх фахівців різних напрямів підготовки (А. Альошина, Т. Колбіна, Л. Слобожанкіна, Н. Янкіна, Г. Фархшатова); розробка засобів діагностики сформованості міжкультурної толерантності (Г. Солдатова, Л. Шайгерова, Т. Прокоф'єва, О. Кравцова). Питання "міжкультурної толерантності" розглядались як результат міжкультурної комунікації (Ю. Малинка), як структура професійно обумовлених компонентів особистості майбутнього фахівця (О. Бабакова, О. Повідайчик), у взаємодії міжкультурної комунікації та міжкультурної толерантності (Н. Барбелко).

Метою статті є розкриття сутності проблеми міжкультурної толерантності та особливостей її виховання у молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Питання "міжкультурної толерантності" розглядають багато дослідників, тому це зумовлює значну кількість визначень даного поняття. О. Бабакова розкриває міжкультурну толерантність як "неперервний процес набуття особистістю виражених якостей і здатностей, які зумовлюють актуальний і потенційний розвиток її міжкультурної спрямованості, терпимого, поважного і доброзичливого ставлення до культурного "Іншого", який реалізується в ході професійної підготовки" [1, с. 64].

Н. Барбелко зазначає, що "міжкультурна толерантність і інтолерантність виявляються у взаємодії представників різних культур на рівні суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин. У той же час міжкультурна толерантність розглядається як одна із стратегічних ліній національно-культурної освіти. Формування міжкультурної толерантності спирається на основні закономірності комунікативної діяльності представників різних культур. Багато дослідників даної проблеми вважають, що сформувати толерантність необхідно засобами полікультурного навчання і виховання. Знання особливостей культури народів, інших країн полегшує міжкультурне спілкування. Водночас спілкування можливе тоді, коли людина є повноцінним носієм своєї рідної культури. Тому слід зазначити, що для міжкультурної толерантності характерна первинність рідної культури і вторинність нерідної" [2, с. 261].

Розглядаючи проблему міжкультурних відносин, Є. Подольська виділяє чотири рівні міжкультурного розуміння, які полягають у наступному: на першому рівні відбувається ознайомлення з незвичайними рисами іншої культури; на другому – з деякими рисами іншої культури, що контрастують з власною культурою. На третьому рівні знаходяться ті, хто здатний на інтелектуальному рівні зрозуміти наявні розходження між двома культурами. При цьому досягається здатність довіри, що заснована на простій ідеї: представники іншої культури – теж люди. Але й цей рівень не достатній, хоч і найбільш реальний, більш досяжний, ніж наступний. Четвертий рівень характеризується досягненням здатності людини до глибокого співчуття – емпатії, як можливості поставити себе на місце іншої людини в контексті його культури, зрозуміти її почуття, бажання, ідеї та вчинки. Чим більша кількість людей досягне стану визначеного четвертим рівнем освоєння культури, тим меншою буде ймовірність виникнення ціннісних конфліктів [9, с. 290].

Враховуючи рівні міжкультурного розуміння, визначені Є. Подольською, нами був зроблений висновок, що задля досягнення четвертого рівня (співчуття – емпатії) та створення міжкультурно толерантного соціуму актуальним є впровадження знань про інші культури, виховуючи міжкультурну толерантність саме в молодшому шкільному віці.

Віковий період розвитку дитини молодшого шкільного віку – від 6 (7) років до 10 (11) років. У психолого-педагогічній літературі його вважають сенситивним для активного морального розвитку особистості, психічних пізнавальних процесів, емоційно-почуттєвої та мотиваційно-ціннісної сфер. Цей період у житті дитини був виділений історично як важливий та відразу став предметом досліджень багатьох українських та зарубіжних психологів, педагогів. Особливості виховання дітей молодшого шкільного віку розглядалися в працях І. Беха, Л. Божович, В. Давидова, А. Дусавицького, Д. Ельконіна, Я. Коломинського, О. Матвієнко, А. Петровського, О. Савченко, Н. Стадник, Н. Шевченко.

Згідно з дослідженнями Г. Шевцової, молодший шкільний вік дитини характеризується розвитком важливих психічних процесів: мислення, уваги, розвитком та формуванням мови, сприйняття, пам'яті, які починають набувати опосередкованого характеру, стають більш усвідомленими та вільними у виборі. Це перехідний період, коли дитина поєднує в собі риси дошкільного дитинства з особливостями школяра. Зазначені якості простежуються у поведінці й свідомості учнів у вигляді складних і суперечливих сполучень. Як будь-який перехідний стан, молодший шкільний вік визначається прихованими можливостями розвитку, які важливо виявляти та розвивати своєчасно [11, с. 135].

Молодший учень неусвідомлено, але міцно засвоює погляди, оцінки і навіть манеру поведінки оточуючих його людей, що можна стверджувати про дію механізму ідентифікації. За його допомогою у дитини формуються моральні риси характеру, поведінкові стереотипи і ціннісні орієнтації. Діти засвоюють соціально прийнятні способи задоволення своїх фізичних і духовних потреб. Закономірно, що, й інші лінії психічного розвитку, становлення моральної самосвідомості учнів безпосередньо пов'язані з основним видом діяльності дітей, тобто з навчальною діяльністю. Її провідна роль визначається тим, що в процесі становлення відбувається інтенсивне формування інтелектуальних і пізнавальних можливостей дитини, а також опосередковується вся система взаємовідносин учня з однолітками, вчителями, батьками.

У молодшому шкільному віці завдяки визначенню моральних норм відбувається активне становлення регуляції дитиною власної поведінки. Основними чинниками цього важливого новоутворення виступають: надситуативний орієнтир здійснення вчинку згідно з прийнятими нормами та правилами; зв'язок між інтелектуальним і моральним розвитком дитини. Ю. Швалб визначає нормативну регуляцію моральної поведінки як ще одне психологічне "новоутворення" молодшого школяра. Регуляція моральної поведінки у цьому віці відбувається за трьома головними напрямками: перший – шляхом емоційно привабливого образу іншої людини, який виникає у молодших учнів як ідеал, еталон та взірець для наслідування; другий напрям – орієнтація у конкретній ситуації дій та оцінка значущості її елементів, які виступають у ролі факторів й визначають вибір певної форми поведінки. Третій – базується на уявленні про якості особистості як моральної норми, що вимагає її виконання й не передбачає відхилення від зовнішніх обставин, тобто у цьому випадку дитина стає суб'єктом моральної саморегуляції, а моральна поведінка набуває стійкого характеру. Закріплення нормативного способу регуляції поведінки призводить до виникнення моральних якостей як новоутворень особистості молодшого учня. Умовами становлення кожного напрямку регуляції моральної поведінки є наявність позитивного емоційного ставлення дитини до відповідних зразків діяльності та рівнів розвитку моральної самосвідомості [10, с. 98].

Розвиток моральної самосвідомості, як зазначає у своїх працях І. Булах, активізує процес особистісного зростання людини. У його центрі, на думку вченої, знаходяться моральне "Я" та нормативне "Я". У межах морального "Я" утворюється ієрархія цінностей (самоцінностей), що визначаються як позитивні моральні якості та почуття (толерантність, вірність, співчуття, щирість, правдивість, скромність, чесність тощо), так і негативні (зздрість, пихатість, хтивість, цинізм тощо). Нормативне "Я", за визначенням дослідниці, є найточнішим з усіх "Я", зумовлює сутність морально-духовної особистості, адже змістовно-сміслова наповненість цього поняття пояснює соціальні вимоги й моральні приписи різного характеру, які врегульовують міжособистісні взаємини, спілкування, діяльність та поведінку людини. У структурі моральної самосвідомості І. Булах виділила когнітивну (моральні знання) та емоційно-ціннісну (моральні самооцінки, моральні самопочуття) складову, внутрішню роботу яких збалансовує моральна саморефлексія. На рівні поведінкової складової моральна самосвідомість проявляється в моральній регуляції та виконує функції координації, регуляції, керування, контролю, точніше, активізацію вільних дій [3, с. 302].

Найважливішим показником розвитку моральної свідомості у молодшому шкільному віці є виникнення рефлексивних процесів, зазначає М. Іванчук. Саме це утворення дозволяє дитині не лише сприймати оточуючий світ, але й знати, що вона пізнає, відчуває, спостерігає. У свідомості молодшого школяра відбувається конкретизація уявлень про себе, свою значущість, свої соціальні ролі, виокремлюються

уявлення про характер відносин з оточуючими, усвідомлюється здатність до співробітництва з іншими, яка заснована на дотриманні моральних норм і правил. Діти набувають здатність координувати свою точку зору з думкою однолітків. На основі цих змін утворюються якісно нові відносини з оточуючими. Поява моральної рефлексії веде до змін у розвитку структури "Я-індивід", якісних перетвореннях "Я-ідентичності", що зумовлюють зміни життєвої позиції дитини, перебудову загальних структур свідомості та самосвідомості. Якщо самооцінка дошкільника цілісна (тобто дитина не розрізняє себе як суб'єкт діяльності і себе як особистість), то самооцінка молодшого школяра є вже більш об'єктивною, рефлексивною і диференційованою. Моральні судження дітей, як показник моральної свідомості у цей період відрізняються "моральним реалізмом" – визнання правил як непорушного закону ("говорити неправду – погано; допомагати – добре"), категоричністю моральних оцінок, невмінням бачити за зовнішньою стороною соціальних зв'язків відносини людей, мотиви їх вчинків; готовністю прийняти і підкоритися вимогам дорослого, особливо вчителя, без вагань. Хоча зазначимо, що вже з'являються розуміння певної умовності правил, ознаки їх узагальнення [7, с. 66].

О. Скрипченко вважає, що моральні норми правил поведінки успішно засвоюються молодшими школярами, коли учитель не тільки розкриває зміст поняття, але й на конкретних прикладах показує, як треба їх виконувати (бути толерантними до культури, звичаїв та традицій інших), ретельно стежачи за виконанням, залучає до цього однолітків. Успіх усвідомлення та засвоєння моральних норм і правил поведінки учнями даного віку залежить від того, як ставиться вчитель до випадків їхнього невиконання і як дитину підтримують однокласники й батьки [5, с. 301].

Важливим чинником, що впливає на розвиток толерантності молодших учнів, є їх включення в освітнє середовище, як особливого соціального простору, для якого характерним є соціальна й культурна структурованість, наявність ключових осіб (педагогів, вихователів), значне зростання інформаційних потоків пізнавального й загальнокультурного характеру. Поведінку оточуючих людей молодший школяр починає пов'язувати з самооцінкою власних дій. Дитина оцінює свої вчинки у відповідності із засвоєними ним правилами, у своїх міркуваннях про інших людей вона починає надавати вагомого значення своїм власним критеріям. Як зазначає М. Василюк, "з приходом до школи, дитина входить у систему взаємин між дітьми, які так само прийшли до школи з різним життєвим досвідом, багажем культури своєї сім'ї, родини, етносу, релігії тощо" [4, с. 10].

І. Казанжи зазначає, що "міжкультурна толерантність виявляється у молодших школярів у постійному дотриманні гуманістичних принципів, норм і вимог у взаєминах із людьми, визнанні потреб та інтересів іншої людини, її права на позитивне волевиявлення; орієнтації на позитивне в людях; здатності до морального вдосконалення; постійній спрямованості на іншу людину, повазі її гідності; доброзичливості, довірі; співчутті, співпереживанні, доброті, своєчасній допомозі, доброчесності й милосерді" [8, с. 100].

Учні молодшого шкільного віку, стверджує О. Зарівна, зазвичай не мають досвіду вирішення складних соціально-етичних завдань, пов'язаних саме з проблемою розвитку навичок терпіння. Внаслідок цього толерантна свідомість у дитини повинна формуватись у процесі оволодіння суб'єктами здібності пристосовуватися до соціального середовища та розуміння його. Отже, успішна соціалізація започатковує розвиток навичок міжкультурної толерантності. Крім того, для виховання молодого покоління, яке б мало загальнолюдське мислення, необхідно розглянути культури не одного, а багатьох народів для зіставлення та усвідомлення їхніх цінностей і норм. Порівнюючи, вони навчаються запозичувати найцінніше, доповнюючи свої національні ідеали інокультурними, й таким чином зможуть долучитися до загальнокультурних цінностей. Сама собою цінність культури, почуття причетності до неї, відчуття себе частиною світу – ось ті мотиви, які складають основу толерантної поведінки [6, с. 104].

Висновки. За результатами вивчення наукових праць українських і зарубіжних учених та їх теоретичного аналізу можемо зробити припущення, що молодший шкільний вік, зумовлений віковими і психологічними особливостями у процесі загального розвитку дитини, є сприятливим періодом у розвитку міжкультурно толерантної особистості. Знання про міжкультурну толерантність, набуті учнями

молодшого шкільного віку, допомагають переконувати їх у доцільності прийняття рішень і толерантних вчинків щодо іншої особистості, а також усвідомлено управляти власними емоціями. Довірливість, наслідування, авторитет учителя є психологічною основою для виховання міжкультурної толерантності. Слід зазначити, що процес формування міжкультурної толерантності у дітей молодшого шкільного віку не обмежується лише усвідомленням цих знань. Стимулом до прояву міжкультурно толерантної поведінки молодшого школяра стають набуті навички та вміння вести діалог, уважно вислуховувати різні думки, намагатися зрозуміти й прийняти позицію іншої людини такою, якою вона є.

Література

1. Бабакова О. О. Міжкультурна толерантність в структурі професійно обумовлених компонентів особистості майбутнього фахівця. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2015. Вип. 1. С. 63–66.
2. Барбелко Н. Толерантність та її види. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. С. 260–263.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. 340 с.
4. Василюк М. І. Виховання толерантності у молодших школярів засобами предмету "Музика" в умовах полікультурного простору. URL: http://archive.Nbuv.gov.ua/portal/natural/NVUu/Ped/2011_20/basilinka.pdf.
5. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К.: Каравела, 2008. 416 с.
6. Зарівна О. Роль освіти у формуванні толерантності студентської молоді. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис*. 2007. № 3. С. 103–108.
7. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 1. С. 66–72.
8. Казанжи І. В. Виховання толерантної поведінки учнів початкової школи. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2015. № 11. С. 7–10.
9. Подольська Є. А. Кредитно-модульний курс культурології: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 368 с.
10. Швалб Ю. М. Возрастная психология: учеб. пособ. Донецьк: Норд-Пресс, 2005.
11. Шевцова Г. Г. Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Херсон, ХДУ, 2015. Вип. LXVIII. С. 134–138.

References

1. Babakova, O. O. (2015). Mizhkultura tolerantnist v strukturi profesiino obumovlenykh komponentiv osobystosti maibutnoho fakhivtsia [Intercultural tolerance in the structure of the professionally determined personality components of a future specialist] *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu – Scientific Bulletin of Mukachevo State University*. (1). 63–66 [in Ukrainian].
2. Barbelko, N. (2011). Tolerantnist ta yii vydy [Tolerance and its types] *Humanitarni ta sotsialni nauky – The humanities and social sciences*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 260–263 [in Ukrainian].
3. Bulakh, I. S. (2016). *Psykhohohiia osobystisnoho zrostannia pidlitka* [Psychology of adolescent personal growth]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
4. Vasylynka, M. I. *Vykhovannia tolerantnosti u molodshykh shkoliariv zasobamy predmetu "Muzyka" v umovakh polikulturnoho prostoru* [Educating tolerance in younger students by means of the subject "Music" in the context of multicultural space]. URL: http://archive.Nbuv.gov.ua/portal/natural/NVUu/Ped/2011_20/basilinka.pdf [in Ukrainian].
5. Skrypchenko, O. V., Dolynska, L. V., & Ohorodniichuk, Z. V. ta in (2008). *Vikova ta pedahohichna psykhohohiia* [Age and pedagogical psychology]. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
6. Zarivna, O. (2007). Rol osvity u formuvanni tolerantnosti studentskoi molodi [The role of education in shaping student tolerance] *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher education in Ukraine*, 3. 103–108 [in Ukrainian].
7. Ivanchuk, M. H. (2000). Intehratyvnyi kharakter formuvannia moralnykh yakosteiv osobystosti molodshoho shkoliara [The integrative character of the formation of moral qualities

of the personality of a younger schoolboy] *Pedahohika i psykhohohiia – Pedagogy and psychology*. 1. 66–72 [in Ukrainian].

8. Kazanzhy, I. V. (2015). Vykhovannia tolerantnoi povedinky uchniv pochatkovoї shkoly [Education of tolerant behavior of elementary school students] *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina" – Collection of scientific works of Khmelnytsky Institute of Social Technologies, University of Ukraine*, 11. 7–10 [in Ukrainian].

9. Podolska, Ye. A. (2006). *Kredytno-modulnyi kurs kulturolohii* [Credit-module course in cultural studies]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].

10. Shvalb, Yu. M. (2005). *Vozrastnaia psykhohohiia* [Age-related psychology]. Donetsk: Nord-Press [in Russian].

11. Shevtsova, H. H. (2015). Molodshyi shkilnyi vik: tradytsii ta innovatsii v doslidzhenniakh [Junior school wik: traditions and innovations in previous years] *Pedahohichni nauky – Pedagogical Sciences*. Kherson, KhDU, (LXVIII). 134–138 [in Ukrainian].

Бессараб Н. А.

аспирантка Інститута проблем виховання НАПН України, научний співробітник відділу інноваційної діяльності та експериментальної роботи ГНУ «Інститут модернізації змісту освіти».

Особенности воспитания межкультурной толерантности у младших школьников

В статье проанализированы особенности воспитания детей младшего школьного возраста в контексте воспитания межкультурной толерантности, приобретения опыта решения сложных социально-этических задач, связанных с проблемой умения вести диалог со сверстниками. Определены главные направления регуляции морального поведения младших школьников, наличие положительного эмоционального отношения ребенка к соответствующим образцам деятельности и уровень развития морального самосознания. Был сделан вывод о том, что важным фактором, влияющим на развитие толерантности младших школьников, является их включение в образовательную среду, как особого социального пространства, для которого характерна социальная и культурная структурированность, наличие ключевых лиц (педагогов, воспитателей), значительный рост информационных потоков познавательного и общекультурного характера.

Ключевые слова: межкультурная толерантность, образовательная среда, межкультурное общение, развитие нравственного самосознания, межличностные отношения.

Bessarab N. A.

Postgraduate student of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine Researcher of the Department of Innovative Activity and Experimental Work of DNU "Institute for Modernization of the Content of Education"

Features of education intercultural tolerance among younger students

The article analyzes the features of upbringing children of primary school age in the context of raising intercultural tolerance, gaining experience in solving complex social and ethical tasks related to the problem of the ability to engage in dialogue with peers. The main directions of regulation of the moral behavior of younger students, the presence of a positive emotional attitude of the child to the corresponding patterns of activity and the level of development of moral self-consciousness are determined. It is concluded that an important factor influencing the development of tolerance among younger schoolchildren is their inclusion in the educational environment, as a special social space characterized by social and cultural structure, the presence of key persons (teachers, educators), a significant increase in information flows of cognitive and general cultural character

According to the results of studying the scientific works of Ukrainian and foreign scientists and their theoretical analysis, an assumption was made that the younger school age, due to the age and psychological characteristics in the process of the child's general development, is a favorable period in the development of an interculturally tolerant personality. Knowledge of intercultural tolerance, acquired by students of primary school age, helps to convince them of the expediency of making decisions and tolerant actions for another person, as well as consciously manage their own emotions. As a result, the child's tolerant consciousness should be formed in the process of mastering the subjects' ability to adapt to the social environment and understanding, and successful socialization begins developing the skills of intercultural

tolerance. For the upbringing of the younger generation, which should be universal human thinking, it is necessary to consider the cultures of not one, but many nations for comparison and awareness of their values and norms.

Key words: intercultural tolerance, educational environment, intercultural communication, the development of moral identity, interpersonal relations.